

Nagy Éva

A regionális identitás megjelenésének vizsgálata

Csaknem minden tanulmány, mely tér és társadalom összefüggéseit firtatja, amint a tanulmányírás formai zsinórmértékének eleget téve elméleti keretének felvázolásába fog, szükségesnek látja megjegyezni, hogy a téma szerteágazó voltából, összetettségéből fakadóan nem áll módjában a teljes elméleti horizont megvilágítása, sőt saját tudományterületére vonatkozó vitapontok felelgetése is csaknem lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Hiszen e két fogalom alkotta metszet talaján termő kérdések számos diszciplína képviselőjét sarkallják véleménynyilvánításra - s valóban, kísérletet téve e két fogalom értelmezésére, a vizsgálódó azonnal többszólamú diskurzusba csöppen, ahol egyaránt hangot kapnak a geográfia, a szociológia, statisztika, a közgazdaságtan, kulturális antropológia, ökológia egyes irányzatai. Nem könnyű tehát megválasztani a megfelelően szűk elméleti keresztmetszetet, melyben a felgöngyöltetni kívánt kérdés elhelyezhető.

Jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás egy erősen területi tartalmú társadalmi térkategóriát, a régiót állítja középpontjába, s arra keresi a választ, hogy egy meghatározott területi egységben milyen sajátos válaszokat hívnak életre a regionális szűrőn átesve különféle makrotársadalmi jelenségek. Konkretizálva a kérdést: létrejöhetnek-e, s ha igen, hogyan lokálisan kötött, kiemelkedő felsőoktatási intézmények, *regionális egyetemek*? A probléma alapját azok a jelenségek képezik, melyek nyomán a felsőoktatással kapcsolatban új oktatáspolitikai és társadalmi igények fogalmazódtak meg, s ennek köszönhetően új hangsúlyok és új szereplők jelentek és jelennek meg e szférában. A tudományos kontextusteremtéshez hozzájáruló fontos adalék, hogy a rendszerváltozást követő időszakban lezajló gazdasági társadalmi átalakulásnak köszönhetően a regionalizáló szemléletmód, a decentralizáció, integráció jegyében meghozott döntések sajátos paradigmájává vált, s előtérbe került az élet valamennyi területén.

A kutatás „lehogonyozhatósága” érdekében fontos leszögeznünk, hogy a Regionális Egyetem kutatás, bár bizonyos szempontból kapcsolható a helyi társadalomban zajló folyamatok feltárására törekvő vizsgálódások sorába, de nem mikrofolyamatokat kíván megvilágítani, így nem is az identitásvizsgálatokra jellemző kis mintán dolgozik. Nem arra a kérdésre kíván választ kapni, hogy létezik-e a határon átnyúló kulturális-történeti régió, hanem ezt adottként véve, az itt zajló makrofolyamatokra kíváncsi.

E kutatás keretében felvett adatbázisok többszemponútú elemzés lehetőségét kínálják, s a műhelymunka során megszülető tanulmányok a megfogalmazott kérdés más-más aspektusát tárják fel¹. A fenti vizsgálati-keresztmetszetet elfogadva ezen elemzés mindössze a helyi identitást meghatározó dimenziók tanulmányozására szorítkozik, elméleti alapot szolgáltatva az empirikus vizsgálat során összegyűjtött adatok feldolgozásához. Arra igyekszünk választ kapni, hogy milyen egyéni attitűdöket hozhat létre a térszerkezet különböző egységeihez való kötődés, s milyen mintázatokat teremt a kötődés ereje az egyes közösségek választási/döntési stratégiáiban. Ezen az úton haladva a probléma tágabb perspektívába helyezhető, hiszen lehetőség nyílik a térségi és közösségi megtartóerő mibenlétének körvonalazására, a kötődés gyökereinek, árnyalatainak, látens összetevőinek felszínre hozására, megközelítve a helyi identitás mélyrétegeit is.

¹ Ugyanezen adatbázis vizsgálata során a hallgatók lokális identitásának alakulását vizsgálja Kóródi Márta 2004 *A szubjektív térszemlélet alakulásai első éves egyetemi és főiskolai hallgatók körében.* (kézirat), Debrecen: DE - Neveléstudományi Tanszék Regionális Egyetem Tanulmányok

Fogalmi lehgonyzás1.: tér és társadalom relációi

1.1 Társadalomföldrajz és oktatáskutatás

Az oktatáskutatás területi szempontú, illetve társadalomföldrajzi ihletettséggű vizsgálódásai nem új keletűek, s jelentős eredményeket mutathatnak fel az iskolázás ilyen irányú különbségeinek feltérképezésében. Nem vállalva e két tudományterület kölcsönhatásainak részletes bemutatását, csupán néhány fontosabb érintkezési pontról, fogalomkészletbeli, módszerekben és kutatási logika terén érvényesülő rokonságról essék itt szó.

A társadalmi jelenségek térbeli differenciálódásnak, illetve az emberi tevékenységek és a környezet kapcsolatának megragadását a társadalomföldrajz (*human geography*) mint geográfiai részdiszciplína tárgykörébe soroljuk. A specializáció, illetve a tudományos horizont széttöredezése e területet sem hagyta érintetlenül, melynek eredményeként a módszertani megközelítések mentén alakultak ki újabb és újabb irányzatok a társadalomföldrajzon belül. (Tímár 2000) A repedések által „körbehatarolt” területek közül a szociálgeográfia és a szociálökológia (Berényi 1990:13-26) releváns elsősorban az oktatáskutatás szempontjából. Korántsem új irányzatokról van szó, melyek az elmúlt két-három évtizedben reneszánszukat élik, s nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi folyamatok, jelenségek elemzésekor a térbeli szempontok ismét helyet kapjanak.²

Az amúgy is térbeli egységek mentén meghatározott kutatások (többek közt a regionális oktatáskutatás) szívesen bővítették eszköztárukat a társadalomföldrajzban bevett módszerek alkalmazásával (például kartográfiai módszerek bevezetése).

Ide kapcsolhatók azok a szociológiai vizsgálatok, melyek statisztikai módszerek felsorakoztatásával (társadalmi jelzőszámokra vonatkozó kutatások eredményeinek bevezetésével) igyekeztek megragadni az oktatásban, iskolázásban zajló folyamatokat. Forray jellemzése szerint ezen kutatások sajátja, hogy a társadalomban horizontális egyenlőtlenségek létezését feltételezi, helyet adva annak a megközelítésmódnak, mely a

² Berényi meghatározása szerint a *szociálökológiai* kutatások a társadalmi, főként városi életterek lehatárolását tűzik ki célul, mely tereket különféle társadalmi mutatók mentén ragadják meg. Ez a megközelítésmód a térszerkezeti eltéréseket társadalmi strukturális okokkal magyarázza, tartalmát tekintve inkább szociológiai. A társadalmi státus dimenziójából indul ki, s ennek különbségei alapján, az adott térben élő társadalom belső kapcsolatai alapján határol el térszerkezeti egységeket. Gyakorta használt eszközei közé tartoznak a népszámlálási adatok és különféle területi statisztikák, noha a klasszikus szociálökológia a megfigyelés módszerét alkalmazta inkább. A *szociálgeográfiai* szemléletmód a teret funkcionális élettérként értelmezi, melynek sajátosságaiban megmutatkozik az ott élő társadalmi csoportok aktivitása. E funkcionális teret alkotó társadalmi alapfunkciók területi összefüggéseit veszi alapul a társadalmi státus vizsgálata során, mely - a szociálökológiához hasonlóan - kiindulópontjául szolgál. A térszerkezeti különbségeket a társadalom és intézményrendszere közt kialakult térszerveződés alapján értelmezi, tehát a környezeti, természeti feltételeket veszi inkább figyelembe. Értelmezési módjában a társadalom térbeli aktivitását tartja szem előtt. (Berényi 1990)

Itt kell megjegyeznünk, hogy a több diszciplínában is gyökeret eresztő irányzatok meghatározásában természetesen legmutatózóik némi eltérés attól függően, hogy mely tudományterület képviselői szólnak meg. Így a szociológus a szociálökológiában inkább (társadalom)földrajzi, míg a földrajztudós inkább szociológiai szemléletmódot lát érvényesülni ebben a felfogásban.

társadalom térbeli szerveződéseinek különbségeit a különféle társadalmi csoportok, rétegek közti egyenlőtlenségekre vezeti vissza. Ily módon a megmutatkozó egyenlőtlenségek „mögé nézés”, azaz további magyarázó mutatók feltárása a cél, ahol a területi adottságok nyomán kirajzolódó mintázat egy finomabb szociológiai kép megrajzolásához járul hozzá, illetve az oktatás tervezésének alapjául szolgálhat. (Forray 1993)

Az szociálökológiai felfogás „környezetfogalma több szintű: az egyéni környezet mellett „objektív” környezetet is feltételez, (...) amelyet az egyén másokkal oszt meg. Ez a szemlélet ezért minden olyan területen alkalmazható, ahol a hipotézis a környezeti elemek egymásra hatásának is jelentőséget tulajdonít.” (Forray 1992:24) Hatására az oktatásökológiai irányzat nagy lendületet kapott a nyolcvanas évek oktatáskutatói vizsgálataiban. Az újabb kölcsönhatások, kapcsolódási pontok számára nyit teret, hogy a kvantitatív módszerek mellett a kvalitatív eljárások alkalmazása is helyet kap a társadalomföldrajz irányzataiban.

1.2. Társadalmi térkategóriák – a régió

Közhely számba megy az a megállapítás, mely szerint a regionalizáló szemléletmód népszerűségének köszönhetően elterjedt térkategóriák (régió, kistérség, térség, lokalitás, stb.) különféle tudományterületekhez kötődő használói gyakran igen eltérő szempontokat vesznek figyelembe az egyes fogalmak meghatározása során, s gyakorta alakulnak ki viták a definíció-alkotás körül.³ Ugyanakkor a vitákban érintettek maguk is elismerik, hogy nem lehetséges kizárólagos értelmezés kidolgozása a jelentéssíkok megnyirbálása nélkül, megvonva a véleménynyilvánítás jogát egyik vagy másik szakterülettől. Mindezek okán tűnik fontosnak rögzíteni, hogy jelen tanulmány milyen megközelítésben használja az egyes térkategóriákat, kiemelve a forrásául szolgáló kutatás egyik központi fogalmát, a régiót.

Területi meghatározás szerint az Észak-alföldi régió hajdú-bihari és szabolcs-szatmár-beregi része, összekapcsolva az itt húzódó határ másik oldalán fekvő Partiummal és kárpátaljai területtel képezi a kutatás terepét. A felsorolt területeket történetileg szoros szálak fűzik egybe, így máris jól érzékelhetők azok a dimenziók, melyek a régió-fogalom értelmezésekor feltárulnak: egyfelől egy állam (Magyarország, Románia, Ukrajna) statisztikai, tervezési területi egységeként jelenik meg, melynek kiterjedését közigazgatási szakemberek ceruzája szabja meg. Másfelől határokon átnyúló térségként jelenik meg a régió, s máris közös történetről, hagyományról, kultúráról, etnikai sokféleségről beszélünk, figyelembe véve a környezeti hasonlóságot, gazdasági közösséget. Minden állítás újabb és újabb határmegvonást igényelhet, melyet olykor jelezni is lehetetlenség.

Nemes Nagy elgondolása szerint az egymásra épülő tér-részek nem csupán a társadalmi szerveződés szintjei mentén töltődnek fel jelentéssel. Valamennyi térségi szintnek megvannak intézményei mellett jellegzetes szereplői is s ebből következően sajátos folyamatai, ideológiai, elgondolásmódjai, fogalomkészlete. Nem csupán konstruált kategóriákról van tehát szó, hanem a működő, élő, megjelenő *entitásokról*. Ennek megfelelően a térséghez, mint földrajzi-szerveződési egységhez kapcsolódó regionalizálódási folyamatok - melyek természetesen érzékenyen reagálnak más tér-szintekhez kötődő folyamatokhoz, így a lokalizálódáshoz, globalizációhoz – köré épülő eszmerendszer a regionalizmus, mely életre hívja a régiót, mint új entitást. E láncolatot másik végéről szemlélve láthatjuk, hogy csak akkor jöhet létre régió, ha a társadalmi szerveződés szintjén

³ A témáról bővebben lásd: Nemes Nagy József 1997 Régiók, regionalizmus. *EDUCATIO*, 6(3)

valóban elismerik a térség szerepét, a regionális szellemiség hagyományként van jelen a térségben és a térségről gondolkodók számára, s talajává válik a társadalmi aktivitásnak. (Nemes Nagy 1997)

Enyedi a régió-viták hazai megsokasodásának kezdetén írt cikkében a régiót a térintegráció egyik fokának tekinti, s mint ahogyan a lokalitás összefogja az elemi tereket, a régió a lokalitásokat öleli fel. A szerző úgy tekinti teret mint a társadalmi igények által életre hívott funkciók megvalósulási helyét, melyből fakadóan a funkcionális térhasználat a térfelosztás lényeges dimenziója lehet. Az egyes funkciók nem egyetlen településhez köthetők, mely jelenség a térintegráció alapjául szolgálhat. Mindemellett a régió egyfajta „kiegyensúlyozó” szint, amely a helyi közösségek és az állami hatalom által ellenőrzött terek közé ékelődik. (Enyedi 1991)

A. Gergely is elutasítja egy monolitikus régió-fogalom megfogalmazását, s ebből a perspektívából megkérdőjelezi az egymásba illeszthető térszintek, mint elkülönülő entitások meghatározhatóságát, körülrajzolhatóságát. A helyi társadalmak felől közelíti a kérdéshez, állítása szerint „figyelembe tudom venni a gazdasági, politikai, kulturális, etnikai, termelési, éghajlati harmóniát, tehát egyfajta szimbiózist, amely egy térbeli egységet jellemezhet; megpróbálok átlátni az érdekek külső körét és a formális kereteket is. De inkább belülről keresném a szuverén régió-határokat, inkább a lokalitások képzetei, igényei, belső motivációi alapján tudnám elfogadni a maguk saját régióját, melyet identitás vállalásával megnyilvánítanak. Ahogy a helyi társadalmak és lokális közösségek meghatározzák a maguk virtuális határát, proxemikai terét, úgy vélem én is körülírhatónak, belülről kitöltöttnek a régiót.” (A Gergely 1998a:12-19)

A Regionális Egyetem kutatásnak nem célja a különféle tércategóriák operacionalizációs lehetőségét vizsgálni, egészen mást választott kutatása tárgyául. Mégis a maga eredményeivel hozzátesz valamicskét e fogalmak értelmezési horizontjának alakulásához, s nem mellékesen alkalmazza más kutatások értelmezési módjait önmeghatározása során.

Okulva a kérdés körül lüktető viták hevességéből, szem előtt tartva, hogy a definíció-alkotás csapdákat rejthet, kapaszkodva a szociológia talajába szűrt lándzsánkhoz elmondható, hogy egy történeti régió felsőoktatási intézménnyel rendelkező települései szolgálnak a vizsgálat terepéül. Ily módon a vizsgálat lokális terekbe hatol be, melyet egyfelől a kutatás alapkérdése indokol, hiszen csupán feltételezésként fogalmazódott meg, hogy a jelzett területen található felsőoktatási intézmények lokális kötöttségükön túl valóban regionális szerepkört töltenek be. A régió valamennyi felsőoktatási intézménye érintett a vizsgálatban, így az összes térségi szintre vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket. A lokális terek bevonását másrészt az az elméleti alapállás indokolja, mely a régióra, mint kulturális, társadalmi sokféleséget magában rejtő földrajzi egységre tekint, melynek vonásai az ott élő helyi közösségek önazonosságában is megmutatkoznak, meghatározva döntési stratégiáik alakulását, érdekérvényesítési készségük erejét, a közösségi megtartóerő mibenlétét.

1.3. Társadalmi tércategóriák – lokalitás

A lokalitás-kutatások sok szállal kötődnek a helyi közösség(ek) vizsgálatához, akár az elméleti háttérre, akár a kérdés empirikus feldolgozásra gondolunk. Ezen a ponton máris több szápra bomlik a lokalitás témaköre, hiszen ahogyan a fenti idézetekből is kitűnik hol a helyi közösség, hol a helyi társadalom fogalmi bukkannak fel a meghatározások sorában. A kérdés részletes körüljárása önálló tanulmányok tárgya lehetne, így csupán néhány megközelítési módra utalnánk itt, érzékeltetve a probléma messze vezető, szerteágazó voltát.

Egyes szerzők, így a Cowen által idézett Cooke szerint a helyi közösség fogalma rosszul szabott: a társadalmi jelenségek megragadáshoz túl szűk, míg a térbeliség szempontjából túl tág s sok esetben a helyi közösség kutatások szem elől tévesztik a közösség és környezete között kialakult kölcsönhatások befolyásoló szerepét. Ennek orvoslására szükségesnek látja a lokalitás-fogalom bevezetését, melynek központi eleme a társadalmi aktivitás, érdekérvényesítés. Itt kell még említést tennünk Giddens, Massey, Urry munkáiról, hiszen lokalitásról alkotott elképzeléseik megkerülhetetlenek, amennyiben térbeli és társadalmi kapcsolatát szeretnénk vizsgálni. (Cowen:1991)

Nemes Nagy meghatározása szerint lokális tér lehet egy település vagy település rész, lakókörzet, szomszédság. Ám ha a lokalitáshoz szociológusabb szempontból közelítünk, a társadalmi térbe érkezve, különbséget kell tenni lokális közösség és lokális társadalom közt - mondja A Gergely. Az utóbbi fogalom csak fokozatosan alakult ki, mert bár valamennyi közösség megkülönbözteti a „MI”-t a „MÁSİK”-tól, s ezt térbeli dimenzióba is helyezi, de a helyi társadalom megfogalmazására csak az állam elnyomó, centralizáló hatalmával szemben folytatott küzdelem során került sor, amikor az együvé tartozás, a térbeli közelség felismert közös érdekalapot is jelent. (A Gergely 1993) A szerző Szirmai⁴ követve leszögezi, hogy a helyi közösség a helyi társadalom nem egymást fedő fogalmak, bár az előbbi szerves része, lényeges dimenziója az utóbbinak. A helyi közösséget elsődleges közösségnek, vérségi, rokoní, szűkebb szomszédsági kapcsolaton alapuló viszonyrendszernek tekinti, míg a helyi társadalom „történeti és formális viszonyrendszer, méghozzá a megtelepedett életmódtól függő, nem családi, hanem csoportminőségű, nem „örökölhető”, hanem önkéntes természetű, lazább szövedékű interperszonális viszony.” (A Gergely 1993:41-42) A helyi társadalom kialakulásának szükséges, azonban nem elegendő feltétele az egy térben élés, a földrajzi összetartozás.

A fentebb megfogalmazott kérdés kissé szélesebb perspektívából szemlélve, a földrajz területeitől eltávolodva, ismét feltehető: mi a lokalitás? Érték – s ez esetben nem a globalizáció elől való menekülésben magasra becsült értékek gyűjtőtégelyeként értelmezett lokalitásra gondolok itt, (már csak azért sem, mert hisz a lokalizáció nem a globalizáció áldozata, hanem egyazon folyamat másik pólusa) hanem a lokalitásra, mint helyi értékre – mentális térképeinkkel összefüggő érzelmi képződmény, kategória? Megragadható-e, mint valós térbeli elem?

Appadurai ekképp teszi fel a kérdést: hogyan teremődik, hogyan jön létre a lokalitás? A fogalmazásmód világossá teszi, hogy a szóban forgó fogalom nem egy eleve adott térképződményt takar, nem mutatható meg olyan konkrét értelemben, mint például egy hegy. A lokalitás lényege a közelség, tehát csak több dolog egymáshoz való viszonyában, kötődésében és másoktól való megkülönböztetőségében mutatkozik meg.

Appadurai azt mondja, hogy a lokalitás olyan sajátos fenomenológiai minőség, melynek meghatározó elemei az interaktivitás, a közösséghez kötöttség és a folyton változó horizont, relativizált kontextus, s amely „a cselekvőerő, társulási hajlam és a reprodukció különböző formáiban fejeződik ki.” (Appadurai 2001:3) Máshonnan szemlélve lehet érték

⁴ Szirmai komoly problémát feltételez a helyi közösség és helyi társadalom összemosásában. Meglátása szerint a helyi társadalmak és helyi közösségek jellemzése során jelent ez gondot, hiszen más folyamatok munkálnak az egyikben és a másikban, s a hatások elemzésének tisztaságához csöppet sem mindegy, hogy hová nyúlnak vissza ezek gyökerei. Ilyen jelenségeként említi a helyi közösségek felbomlását: a széthulló helyi közösség = széthulló helyi társadalom képlet hibás. Ez esetben sokkal inkább arról van szó, hogy megváltozik a helyi társadalmakat alkotó közösségek szerkezete, kapcsolatrendszer, felszámolódnak tradicionális vonásaik, mely befolyásolja a helyi társadalom működési folyamatait, de nem lehetetleníti el azokat. (Szirmai 1983)

vagy dimenzió, mely a *szomszédságokban*, mint „ténylegesen létező társadalmi formákban” nyilvánul meg. A szerző a szomszédság bevezetésével elkerülhetővé tesz számos nyelvi fejtörőt, értelmezési akadályt (lokálitás, mint helyszín *versus* lokálitás, mint érték, dimenzió), ugyanakkor kifejezi a reprodukivitást, a társulási hajlamot és a szoros kapcsolatot.(Appadurai 2001:30)

A lokálitás folytonos „támadásoknak” van kitéve, melyek módosíthatják határait, ennél fogva a lokálitást, mint minőséget őrizni kell, s valamennyi közösség, amennyiben küzd fennmaradásáért rituálisan biztosítja határainak felügyeletét. Egyfelől meg kell határozni, hogy kit, mit tekint a közösség a saját csoportjához tartozónak, s ki, mi az idegen. A helyek terekké alakulnak, ha úgy tetszik benépesülnek. Appadurai érvelése szerint a közösség ilyen rítusai a lokális szubjektumok termeléséhez kapcsolódnak. A közösség a testet térbe helyezi a különféle rítusok által (azaz a közösség tagjai beavatási rítusokban vesznek részt, melyekre archaikus és modern társadalmi formák mindegyikében akad példa szép számmal, még akkor is, ha jelen világunkat ugyancsak „beavatáshiányosnak” tekintjük). A lokálitás persze térben is megteremtődik, hiszen a közösség tagjai hajlékot építenek, gazdálkodnak, és így tovább, kihasítanak egy darabot a térből. Azok a technikák, amelyek az építkezés vagy a földművelés módjában, technikáiban megmutatkoznak sajátosságosan az adott közösségre jellemzőek, így a lokalizáció technikáiként is felfoghatóak. A lokális szubjektum kontextusba helyezéséhez szükség van más lokalitásokra, melyek egymás számára kívülállóak, de jelenlétük egymástól függő. Másképpen szólva önmaguk meghatározásához, a lokálitás interpretációjához szükséges kontextus a szomszédság.

2. Regionális identitás, helyi identitás, lokális kultúra

A korábban bemutatott lokálitás-olvasatok, noha csupán megvillantanak valamiképp a különféle értelmezésmódok összetettségéből és sokféleségéből, valamiféle ívet rajzolnak a földrajztudománytól a kulturális antropológiáig, s több legitimnek tekinthető meghatározás közül a vizsgálódás során nyilván azt a perspektívát választja az ember, mely céljainak leginkább megfelel. Elemzésünk bevezetőjében esett már arról szó, hogy a kutatás kérdésselvetéseiben végső soron a helyi identitás sajátos megjelenési formáját kívánja fellelni a különféle helyi döntések, események, jelenségek hátterében. Hol is jelenik meg az identitás kérdése a lokálitásban, hol rejtőznek az önazonosság képletei a térben? A különféle identitás-elméletek felvonultatása, összevetése nem célunk, csupán néhány, az elemzés szempontjából érdekesnek tűnő gondolatot szeretnénk bemutatni.

A lokálitásról beszélve világossá kell váljon, hogy a lokális terekben zajló folyamatok nem egyszerű leképeződései a „nagy” társadalomban végbemenő változásoknak, ezek nem a makrotársadalom kicsinyített másai. E megállapítás lényege jól megragadható a közösség és az önmeghatározás összekapcsolásával.

Az Appadurai-féle lokálitás-fogalom a térben elkülönülten élő közösségek kulturális megkülönböztetésének alapjául szolgál, voltaképpen a kulturális identitás egy lehetséges értelmezési módjára mutat rá. „A kulturális identitást nem egyszerűen kapja az ember; kollektíven konstruálják meg, tapasztalatok, emlékezet, tradíció (ami megint csak lehet konstruált és kitalált) és kulturális, politikai és társadalmi gyakorlatok/eljárások és kifejezésformák rendkívüli sokfélesége alapján.”(Said 2004)

Valamely közösség tagjaként rendelkezünk egy olyan világgéppel, ami a közösség sajátja, és elengedhetetlen létfeltétele. Világképünk nem más, mint gondolkodásunk horizontja, melynek bizonyos darabjai közösek másokéval, vagyis azokéval, akik meghatározott dimenziók mentén közös csoportba tartoznak velünk. Utalnunk kell itt Tajfel szociális identitás elméletére – mely a csoportlélektan sodorvonalán jött létre, s mely

alapvetően arra törekszik, hogy feltárja a csoportközi viszonyok összefüggéseit, forrásait, mozgásait – melynek magyarázatához kiemelném a „pozitív önértékelés” fogalmát. A egyén sajátos és elsődleges szükséglete önbecsülésének kielégítése („pozitív szociális identitás” kialakítása). A szociális identitás előjelét a csoport-hovatartozás határozza meg. Az egyén meghatározott paraméterekkel, és elvárásrendszerrel rendelkező csoport tagjaként definiálja magát, önértékelése épp ezért a csoportnormáknak való megfelelésen nyugszik.⁵

A társadalmi identitás kritériumai közül minél több a megegyező, az önazonosítást segítő paraméterek minél több ponton metszik egymást, horizontjaink annál közelebb állnak egymáshoz, annál nagyobb az életvilágok közti hasonlóság. A szimbólumkészlet, az írott és beszélt nyelv, a szokásrendszer, a történet, a közösség hierarchikus tagolódása, hatalmi viszonyai, érdekrendszer mind-mind e paraméterek közé sorolhatók. A minket megelőző generációk valahogyan vélekedtek a világról, ehhez igazították viselkedésüket, eljárásaikat. Világképük egyfajta hálózat, melyet mi örökségként kaptunk. A közösség fogalma azt fejezi ki, hogy a szóban forgó embercsoport nem csak azonos helyen él, hanem életük egy közös mintázat szerint szerveződik, melybe a szálakat az együttélés helye és ideje szövi. Meglátásunk szerint ez alapján választhatjuk el egymástól a területi és a társadalmi közösség dimenzióit. Az élet tere megszabja az ott élők rutinjait, problémáit, a megoldási alternatívák számát, (értem ez alatt azt is, hogy milyen boltok vannak egy településen, mit találunk annak polcain, milyen TV-csatornák foghatók, mekkora távolságra van a következő település, nagyváros; van-e a közelben ország-, vagy megyehatár, stb.) a közösséget térbeli szempontok szerint határozza meg. Az azonban, hogy a felmerülő problémák megoldásakor a közösség egyes tagjai az előttük álló utak melyikét választják, milyen eljárásokat dolgoznak ki, hogyan reagálnak a területi sajátosságokból adódó hatásokra, attól függ, hogy hány generáció óta fonódik össze az egyéni történet a közösség történetével. Minél régebben részese valaki ennek a történetnek – tehát attól függően, hogy első-, második generációs, vagy éppen „tősgyökeres” tag – annál nagyobb örökölt tudása a helyi életstratégiákról, annál inkább képes a közösségi diskurzusban részt venni. E beszéd ráépül a már említett tudáshorizontra, de a jelen makro-társadalmi erővonalai is leképeződnek benne. Megannyi történet, esemény divat hogy nyomot nap, mint nap a közösségi tudásban. Ezek nem egyszerűen „becsapódnak” a közösség horizontjába, hanem át kell esniük előbb a közösségi diskurzus szűrőrendszerén, hogy idegenből „saját” tartalommal váljanak, alkalmazkodjanak a „mi” világ adottságaihoz. E beszéd a közösség múlt, jelen és jövő idejű szövegei közt folyik. A korábban lezajlott „választások” és „nem-választások” mentén alakulnak a jelen és a jövő döntései, miközben formálják a közösséget jellemző és meghatározó közös tudást. Ezek az áramlatok rajzolják a társadalmi közösség körvonalait: megerősítik határait, vagy éppen elhalványítják azokat, attól függően, hogy milyen mélyen épülnek be az új elemek a közösség életvilágába, mennyire képesek módosítani az örökölt mintázatot. Természetesen a térbeli és a társadalmi közösség többszörösen áthatja egymást, szorosan összetartoznak. Ezen szelekciós-értelmező folyamatok felismerése lehetetlenné teszi, hogy a lokális terekben zajló és a makrotársadalmi folyamatok közé egyenlőségjelet tegyünk.

Bourdieu felhívja rá a figyelmünket, hogy a „regionális” vagy „etnikai” identitás „objektív” ismérveit kereső kutatás nem feledtetheti, hogy a társadalmi gyakorlatban ezek az ismérvek (mint például a nyelv, a dialektus vagy a kiejtés) a mentális reprezentáció tárgyai, vagyis ezek alapján lehet észrevenni, értékelni, megismerni és elismerni, ezt ruházzák fel a cselekvők érdekeikkel és előfeltevéseikkel.”(Bourdieu 1985:10) A hagyomány tárgyiasult formáiban, a döntési stratégiák mintázatában, a rítusokban, vagyis az identitás

⁵ „Véleményünk szerint a társadalmi azonosságérzet az egyén ön meghatározásának a része, amely azzal kapcsolatban keletkezik, hogy az egyén legjobb tudása szerint bizonyos, érzelmileg is minősített társadalmi csoport tagja.” (Tajfel 1998:137)

szimbólumaiban testesül meg, verődik vissza az a kép, amely a közösséget alkotók fejében él a közösségről. A közösség tagjai által hozott döntések azonban nem csupán elvont problémamegoldás szolgálatában állnak, abban az értelemben, hogy nem kizárólag a közösség zavartalan működését biztosítják. A helyi közösségek –A. Gergelyt idézve – mindig valamilyen tekintetben hátrányos helyzetben vannak. Folytonos harcot kell vívniuk autonómiájuk fenntartásáért, biztosítaniuk kell az érdekeik érvényesítéséhez szükséges muníciót, s érdekeik helyét is a makrotársadalom és más közösségek - *szomszédságok* – érdekeinek ellenében, vagyis szimbolikus hatalmukat védik. A hatalomért folytatott küzdelem szempontjából a közösségi döntések során figyelembe vett szempontok mögött az a cél munkál, hogy a közösség állandó újratemtésével, azaz legitimációja megújításával biztosítsa a térfelosztásban elfoglalt helyét, ami azt is jelenti, hogy állandóan fel kell mutatnia azt a képet, melyet önmagáról környezetére számára kialakított. Mindehhez azonban szolgálatába kell állítania a lokalitást, mint fenomenológiai minőséget.

A lokalitásban rejlő lehetőségek ilyen értelemben vett kamatoztatása tulajdonképpen nem új keletű jelenség – amennyiben a hatvanas években megjelenő image-teremtés (Szakál 1993) fogalmához kapcsoljuk. Az image általánosságban olyan kép, melyet többé-kevésbé egységbe tömörült, napi tapasztalaton alapuló információk alkotnak. Ezek az ismeretek – akár személyről, akár egy településről, vagy országról van szó – szereprepertoárt közvetítenek a szemlélő felé, s csak akkor működőképes, meggyőző, ha hitelesnek bizonyul. Az image nem kötődik közvetlenül a helyi közösséghez, sokkal inkább a helyi társadalomhoz, s az utóbbin keresztül éri el, hat az előbbire. A helyi társadalom identitás-lobbjának fontos részét képezi a kép-teremtés, mely egyaránt hat a lokális közösségen belül és kívül élőkre.

Talán nem kell hangsúlyozni, hogy az identifikációs térben jelen levő „MI” és „MÁSOK” egymásnak feszülő csoportok. Hiszen ezek nem csupán fogalmi konstrukciók, hanem ténylegesen létező, mozgó, változó képződmények, melyeket végső soron emberek alkotnak, személyes érdekekkel, rokon- és ellenszenvekkel, az elismerés, a gyökeresség érzetének igényével. Bourdieu azt állítja, hogy az identitás körül folyó „harcok tétje olyan hatalom, amely kikényszerítheti a társadalmi világ egyfajta szemléletét (vízió) a fölöstás (divízió) elvei által. Mikor pedig ezeket az elveket sikerül elfogadtatni egy csoport egészével, akkor az elvek létrehozzák a jelentést (...) a csoport azonosságáról és egységéről.”(Bourdieu 1985:11)

Helyi közösségek image-teremtés nélkül is léteznek, de helyi társadalommá csak akkor szerveződhetnek, ha felismerik céljaikat, s így érdekeik közösségét, s közös aktivitásra képesek. Ám az együtt-cselekvés katalizátorokat igényel, hiszen a közös múlt tudata ma már aligha elegendő a tradicionálistól messze sodródott közösségek számára. Az image-teremtés jó esetben magában foglalja a „jutralomtábla” szerepét, feljegyezhető rá minden eredmény. A kudarcos, megtartani képtelen közösség számára viszont büntetőtáblaként szolgál. Persze nincs az a település, vidék, amely csak ilyen, vagy csak olyan képet közvetítene magáról, noha kétségtelenül egyik helyütt jobban másutt rosszabbul kivitelezett az önkép-alkotás.

A hagyomány erős alapot képezhet a kép-teremtéshez, s elsődleges szerepet is kap e folyamatban. Bizonyára mindenki részt vett már falunapon, egy-egy települési fesztiválon, ahol hagyományosan megjelennek a kiemelkedő helyi személyiségek, tehetségek, hagyományápolás, a közösségi kultúra jelen és múltbeli darabjai a tradíció-teremtés megannyi elemeként, a közösségi összetartozás szellemének erősítésében.⁶ Ezen a ponton

⁶ Ugyanakkor szinte elmaradhatatlan szereplői ezeknek a rendezvényeknek az országos hírvű művészek, közszereplők, akik a rendezvény csáberejének mércéi is. E rendezvények, mint közösségi események önmagukban talán nem rendelkeznek elegendő mozgósító erővel vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy a művelődés, szórakozás csatornáit és eszközeit

megállva figyelembe kell vennünk, hogy régió a szóban forgó kutatásban kétféleképp jelenik meg: mint a magyarországi régiófelosztás eredményeként létrejött tervezési egység és mint határokon átnyúló történeti egység. A kérdés számunkra tehát az, hogy a vizsgált felsőoktatási intézmények a regionális identitás körül folyó küzdelmekben melyik régióhoz kötődő pozíciók kivívását tűzték ki célul. Ehhez világossá kell váljon az is, hogy ezen felsőoktatási intézmények klienseinek térbeli kötődése hogyan alakul.

3. Társadalmi térhasználat és kötődés

Ehhez szolgáltathat adalékot Murányi-Soboszlai által végzett kutatás, mely a Dél-alföldi régióban élők regionális identitását vizsgálta. (Murányi-Soboszlai 1999) A szerzők megállapították, hogy az itt élő (felnőtt) lakosság nem különíti el egymástól a megye és a kistérség kategóriája, ugyanakkor a lakóhelyhez kötődés jelentés-struktúrája igen összetett. A régióhoz, megyéhez, kistérséghez való ragaszkodás elemei megegyeznek. Elsősorban a környezet esztétikai vonásai, a lokálpatriotizmus, a családi és rokoni kapcsolatok játszanak szerepet a kötődés kialakulásában, legkevésbé pedig a rossz anyagi feltételek és a szabadidő eltöltés módja. A kistérségek kategóriájáról a megkérdezetteknek 41%-a hallott, míg 61% számára volt ismerős a régió fogalma. A válaszokból mindemellett kirajzolódik, hogy a régió a megkérdezettek számára elsősorban földrajzi fogalomként jelenik meg. Ez vonás a kistérségekkel kapcsolatban adott válaszokban is megmutatkozik, ám a kistérség lényegéhez tartozónak ugyanilyen súllyal sorolják a közös érdekeket és tradíciókat.

Enyedi a lokalitás modern társadalmakban betöltött szerepéről szólva kétféle térintegrációt különít el, melyek mindegyike három aspektusból közelíthető meg. A térintegráció első szintje a lokalitás, míg a második a regionális szint, melyeket a társadalmi térhasználat, az ebben megvalósuló kulturális értékűtközés, s a regionalizmus felől – melyről már fentebb esett szó - közelíti meg. A társadalom maga is rétegzett, így az igények sokfélesége jellemző rá, ám az igénykielégítéshez szükséges forrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenül oszlik meg. Ebből következően az egyes társadalmi csoportok egymástól elválasztható kulturális terekkel rendelkeznek. (Enyedi 1991)

A tér megélése, a funkcionális terek elrendezése természetesen egyénenként más és más, s következésképp a megélt tér egyfajta értékítéletet hordoz, elégedettségünket pedig az szolgálja, ha igényeinkhez szabott térben élhetünk. Lomnitz-Adler tulajdonképpen dialektikus kapcsolatot feltételez tér és egyéni értékrend közt: a tér, amelyben élünk az egyének közt kialakuló kapcsolatok keretében szolgál, ily módon átítatódik azokkal az értékekkel, melyeken ezek a kapcsolatok alapulnak, s ily módon újratermelik azokat az értékeket, melyek felépítik az ént. A társadalmi terek kialakulása és reprodukciója a mindennapi társadalmi gyakorlat során jön létre s az ennek alakításában résztvevő egyének valódi identitását és gyakorlati irányultságát alapvetően meghatározzák azok a terek, melyben szocializálódtak (így a ház, az utca, a templom, stb.). (Lomnitz-Adler 1991) Megjegyzendő azonban, hogy az egyéni identitáskép szegmentálódásával, a betöltendő szerepek megsokszorozódásával, a földrajzi távolságok jelentőségének csökkenésével és az

elsősorban nem helyi kötöttségűek, alig akad a kínálati palettán olyan kulturális termék, mely lokálisan előállított.

E jelenségkörhöz tartozik az etnomimézis, mely egy valaha létező kultúra összetevőinek újraélesztése, egy asszimiláció-közelébe sodródott etnikai csoport identitásáért folytatott küzdelmének jegyében. Rendszerint a hagyománygyakorlás terepe messze kerül eredeti helyétől, s egy új térben (például városi környezetben) igyekszik összefogni egy etnikai csoportot. (Siikala 1998)

egzotikum iránti kereslet ugrásszerű növekedésével úgy tűnik, mind nagyobb térelemek képesek csupán ellátni a különféle funkciókat.

A térségi identitás mibenlétének a funkcionális térhasználat felől történő megközelítése előtérbe helyezi a kötődés fogalmát. A térségi kötődés mindenképpen szűkebb a helyi identitás fogalmánál, bár annak fontos és jól megragadható dimenzióját képezi. Voltaképp kifejeződése a tér egy meghatározott darabján élő közösséggel való azonosulásnak, ugyanakkor nem csupán emocionális tényezők játszanak szerepet kialakulásában. Oláh e tekintetben kognitív és affektív összetevőket különböztet meg: míg az első csoportba az életminőséget és életvitelt meghatározó kemény mutatókat sorolja, így a tulajdont, az infrastrukturális ellátottságot, a rekreációs lehetőségeket, a társadalmi kapcsolatok ápolásának rendelkezésre álló formáit és alkalmait, addig az utóbbiba a család, a generációs kötődés, a gyökerek, a környezeti karakter, a vidék ismerete, a hagyományok ápolása kerül. (Oláh 1998)

Ugyanitt jelzi, hogy a kötődés csak a szabadon mozgás fényében pozitív érték. A migráció felerősödésével az ember életében megannyi hellyel szemben alakulhat ki kötődés, hiszen akár évente is költözhet, s e kötések a lakóhely választása során nyilván szelekciós szempontként szolgálnak, de aligha állítható nyugodt szívvel, hogy mindenki döntések során át jutott arra az elhatározásra, hogy ezen vagy azon a helyen éljen. Példaként említhetnénk a rendszerváltozást követő évek migrációs jelenségeit, melyek jellemzői közé sorolható, hogy a depressziós térségekből elvándorló magasabb iskolai végzettségű rétegek aránya megnő, mely tovább erősíti a marginális helyzetbe szorult térség leszakadottságát. A térségi depressziót csak tovább fokozza, hogy az ingázókat elsőként érintette a munkanélküliség, s az elbocsátásuk után tömegesen tértek vissza eredeti lakóhelyükre, ahol a gazdasági viszonyok, a rossz infrastrukturális ellátottság, városhiányosság, a népesség viszonylag alacsony iskolai végzettsége, a tőkebeáramlás elmaradása miatt csak tovább romlottak. A válság elsősorban a keleti megyéket sújtotta, noha nem csupán a Nyugat-Kelet lejtő, hanem a város-vidék kettősség tekintetében is megfigyelhetők ezek a tendenciák.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a forrásoktól messze sodródó területek helyi közösségei izolálódnak, mely a helyi identitás vitalitásának alakulását is befolyásolja: növelheti azt, amennyiben az egyén deprivált helyzetével szemben egyedüli szimbolikus felértékelő elemként a helyi közösséghez (szülőföldhöz, ismeretségi körhöz, stb.) tartozás jelenik meg.

4. Összefoglalás helyett: kulturális gyakorlat és kötődés

A lokális kötődést a lokális identitás egyik „felszíni” vagy legalábbis felszínközeli képződményeként határoztuk meg az imént, amely viszonylag könnyen körbehatárolható, operacionalizálható dimenzió. Fentebb a térségi kötődés affektív elemei közé soroltuk a családhoz, rokonsághoz, ismeretségi körhöz, a közösséghez kötődést (noha szem előtt kell tartanunk, hogy az érzelmi és kognitív elemek nem választhatók el egymástól, legfeljebb dominanciájuk változása szerint más típusú kötődésről beszélhetünk). A közösséghez tartozás a kultúrában élést, ily módon kulturális gyakorlatában való osztozást is jelenti. A kultúra befogadása, továbbadása e gyakorlat része, s a közösséghez kötődés ereje megmutatkozik a kulturális gyakorlat elsajátításának és alkalmazásának módjában is. Mindez feltételezésünk szerint azt jelenti, hogy más mintázat szerint alakulnak igényei és választásai, mint annak, akinek lokális kötődése gyengébb.

A tér ekképpen úgy is jellemezhető, melyben a kulturális javak fogyasztása zajlik, megvalósult formái a fogyasztás „helyei”, intézményei, a kulturális javak közvetítő csatornái, melyek valódi mivoltukon túl elvont teret is alkotnak, ennél fogva további lehetőséget nyújtanak a tér fogalmával való játékra.

Aligha lehet a maga teljességében feltárni a kultúra és a környezet között fennálló kölcsönhatások bonyolult rendszerét, de a Csatári által idézett Herskovits kultúra-meghatározása jó alapkő lehet feltételezésünkhöz: a kultúra nem más, mint „a környezet ember alkotta része.” (Csatári 2003) Azok a sajátos társadalmi jegyek, melyek megadhatók a társadalom földrajzi környezetének részeként, a kultúra részei is, s a modern kultúr-geográfia vizsgálódási körébe vonnak minden jelenséget, társadalmi terméket, mely térbeli szempontokkal jellemezhető. (Csatári 2003) Az elméleti megközelítések közt elkülönül ettől a látásmódtól az angolszász szemlélet, mely a terek kultúráját az egyéni attitűdökön, megnyilvánulásokon keresztül közelíti meg, az életstílusok, életmódformák különféle formáit térben is értelmezhetőnek tekinti.

A különféle kultúrák irányszabásaira támaszkodva elmondható, hogy egy adott tér fejlődésében legalább olyan fontos szerepet játszhatsz az e térben élő közösségek kulturális hagyományai, mint az a környezet, amelyben a közösségek élnek. Így az életmód, a kulturális szokások és tradíciók feltárása, elemzése alapvetően hozzájárulhat egy depressziós térség felzárkózási lehetőségeinek feltárásához, társadalmi jelenségeinek megragadásához.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun 2001. A lokalitás teremtése. Régió 12. (3): 3-31.
- Bauman, Zygmund 2001. A kultúra mint fogyasztói szövetkezet - normatív vagy spontán. Magyar Lettre International 43. 4.
- <http://www.e3.hu/scripta/lettre/web/archivum/index.htm> (2004. 11. 30.)
- Berényi István 1990. Szociálökológia és a szociálgeográfia I.. In: Kocsis Károly ed. Területi Kutatások –Regional Researches 9. – Társadalomföldrajzi Tanulmányok. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet, 13-26.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció – régió fogalmának kritikai elemzéséhez. Szociológiai Figyelő 1 (1): 7-22.
- Cowen, Henry 1991. Vita Nagy-Britanniában a lokalitáskutatásról. Replika 2 (1-2) 119-130.
- Enyedi György 1991. A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. Juss 4 (4) 29-33.
- Forray R. Katalin 1993. Az iskolázás regionális különbségei és a fejlődés lehetőségei a kilencvenes években. In Enyedi György ed. Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 257-275.
- Forray R. Katalin 1992. Az oktatásökológiáról. In Forray R. Katalin –Kozma Tamás ed. Társadalmi tér és oktatási rendszer. Budapest: Akadémiai Kiadó
- A. Gergely András 1998a. Közelítések a régió problémához I. Comitatus – Önkormányzati Szemle 8 (3): 12-19.
- A. Gergely András 1998b. Közelítések a régióproblémához II. Comitatus– Önkormányzati Szemle 8 (10): 5-10.
- A. Gergely András 1993. Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Budapest: Scientia Humana
- Hidy Péter 1995 Meddig ér a város? Comitatus – Önkormányzati Szemle 5 (10): 11-18.
- Hylland Eriksen, Thomas 1994. Symbolic power struggles in inter-cultural space. In Oscar Hemer (ed.): Kulturen i den globala byn. AEGis
- Forrás: <http://folk.uio.no/geirthe/Symbolic.html> (2004.12.04.)
- Kozma Tamás 2002. Regionális Egyetem, Budapest: Oktatókutató Intézet;
- Kozma Tamás 1997. Túlélés vagy felzárkózás? Educatio 6 (3)
- László János 1999. Szociális reprezentáció. In: Kónya A.- Király I.- Bodor P.- Pléh CS. ed. Kollektív, társas, társadalmi. Budapest: Akadémiai Kiadó 453-467.

Lomnitz-Adler, Claudio 1991. Concepts for the Study of Regional Culture. *American Ethnologist* 18 (2): 195-214.

Murányi István – Szoboszlai Zsolt 1999. Dél-alföld Régió - Regionális identitás-kutatás, területfejlesztési háttérvizsgálat. INCO –Első magyar internetes folyóirat az információs korról 1 (1)

Forrás: <http://www.inco.hu/inco3/valos/cikk0h.htm> (2004. 11. 15.)

Nemes Nagy József 1999. Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In Nemes Nagy József (szerk.): *Regionális Tudományi Tanulmányok 4. - Helyek, terek, régiók*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Földrajzi Tanszék 65-87.

Nemes Nagy József 2000. Jegyzetek a modernkori térbeliség fogalmainak értelmezéséhez. In Dövényi Zoltán ed. *Az Alföld és a nagyvilág*. Budapest: MTA FKK FKI 143-149.

Nemes Nagy József 1997. Régiók, regionalizmus. *Educatio* 6 (3).

Oláh Miklós 1998. Közelítési módozatok a regionális identitás térbeliségének megajzolásához. *Comitatus -Önkormányzati Szemle* 8 (2): 6-33.

Pusztai Bertalan 2003. Megalkotott hagyományok és falusi turizmus - A pusztamérgesi eset. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék

Said, Edward 2004. Európai kulturális identitás. *Magyar Lettre International* 53 (2)

Forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/web/archivum/index.htm>

Siikala, Anna-Leena 1998. Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése).

Forrás: <http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html> (2004. 11. 30.)

Szakál Gyula 1993. Tájak, települések képe az emberek tudatában. *Comitatus-Önkormányzati Szemle*, 3 (5): 39-43.

Szirmai Viktória 1983. A helyi társadalom fogalma (Metodológiai szempontok a helyi társadalom szerkezetének vizsgálatához). In Böhm Antal - Pál László ed. *Helyi Társadalom I. - Hipotézisek –Kutatási Módszerek*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 30-53.

Tajfel, Henry 1998. Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Erős Ferenc ed. *Megismerés, előítélet, identitás – szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola - Új Mandátum Kiadó 132-142.

Tímár Judit 2000. A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. In: Nemes Nagy József ed. *Geográfia az ezredfordulón - az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozatának válogatott anyagai*, Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, *Regionális Tudományi Tanulmányok* 6.